

Тетяна Крупеньова (Одеса, Україна)

ОНОМАСТИКОН ДРАМАТИЧНОЇ ПОЕМИ «БОЯРИНЯ» ЛЕСІ УКРАЇНКИ

В статтє проанализированы особенности функционирования и стилистическая роль онимов в драматической поэме Леси Украинки, определена их роль в построении художественного произведения.

Ключевые слова: *имя собственное, оним, ономастическое пространство, антропоним.*

У статті проаналізовано особливості функціонування і стилістичну роль онімів у драматичній поемі «Бояриня» Лесі Українки, висвітлено їх роль у побудові художнього твору.

Ключові слова: *власна назва, онім, онімний простір, антропонім.*

Завершальний період драматургічної творчості Лесі Українки за часовим відрізком невеликий – 1910–1913 роки. Успішно завершилися наполегливі пошуки поетеси в цьому роді літератури, прийшла висока майстерність. І тепер, у ці останні роки поетеса творить справжній каскад шедеврів. Варто лише перелічити їх: «Бояриня» (1910), «Лісова пісня» і «Адвокат Мартіан» (1911), «Камінний господар» (1912), «Орфєєве чудо» і «Оргія» (1913). Задуми роїлись, а життя – скінчилось. Тому багато перерваних творів, що їх найчастіше називають незавершеними: «[Сапфо]» (1912-1913), «В неділю рано зілля копала...» (1913), «Яка ж дивна, яка ж дивна оця щаслива сторона!..» (1912-1913), «[На передмісті Александрії живе сім'я грецька...]» (1913).

У розвиткові української драматургічної ономастики після 1909 р. розпочався новий період, повністю пов'язаний з появою світових

шедеврів поетеси – творів 1910-1913рр. Леся Українка значно поширює онімні прийоми художнього письма. У драматургії майстрині вони перетворюються на художню деталь широкого діапазону дії, широкого спектру нюансів. «Дослідник власних імен не може обмежуватися лише мовною стороною найменування» [5, с.16]. У драматургії поетеси оніми в творах цього періоду, проймаючи художній текст наскрізними зв'язками, перетворюються у суцільні скріплючі центри зі своїм «колом дії» навколо того чи іншого персонажа, активно впливаючи на характеротворення образної системи й сюжетну течію.

Важливим прийомом у драматургії цього періоду стає онімний перегук у різних частинах тексту, онімна концентрація, перейменування персонажів. Особливо вагомо діють приховані онімні нюанси, у яких проявляється точка зору автора, його концепція персонажів і всього твору в цілому.

Розпочинається цей період у драматургії Лесі Українки роботою над твором «**Бояриня**». Написана в Гелуані біля Каїра протягом трьох днів – 27, 28, 29 квітня 1910 р., драматична поема належить до мало-відомих, а точніше замовчуваних, а за радянської влади тривалий час заборонених [3, с.10] через своє антимосковське спрямування, і вважається більшістю дослідників творчості письменниці не завершеною.

Драматична поема “Бояриня” вивчена гірше за інші твори Лесі Українки. М.Драй-Хмара у статті кінця 20-х років, що перевидана в 1991 р. [1], докладно розглянув питання про джерела твору і висунув ряд тез, що визначили перебіг думки наступних дослідників. Пор.: 1) «Лесі Українці не раз закидали її «екзотизм», одірваність від українського історичного й побутового життя, і от вона вирішила спробувати свої сили на українському ґрунті» [1, с.10-11] – «Оскаржена не раз у тому, що вона цурається українських тем, письменниця виправдала себе, хоча дала твір і не з сучасного, а з історичного життя» [5, с.50]; 2) «В «Боярині» маємо два основні мотиви, щільно переплетені поміж собою: 1) мотив національної пасивності - зради й 2) мотив ностальгії. Перший зв'язаний переважно з особою Степана, другий - з особою Оксани» [58, с.16] – «У «Боярині» два мотиви:

національної зради (образ Степана) і ностальгії (образ Оксани)» [4, с. 50] і т.д.

Але, здається, розмови про зраду спрощують, примітивізують задум Лесі Українки. Слова Степана «хто кров із ран теряв, а ми із серця» [6, с.91] не схожі на слова зрадника. Пор. і висновок Оксани: «Борцем не вдався ти, та після бою / подоланим подати пільгу зможеш, / як ти не раз давав...» [6, с.92]. Суб'єктивно Степан не зраджує Україну, він її любить. Але йде на компроміс з власною совістю [2, с. 22], перед царем – гнеться, навіть ладен тропака потанцювати. Пор. і ономастичне: «Я повинен / «холопом Стьопкою» себе звивати». Йдеться про зародження отого малоросійства, комплексу меншовартості, який у XIX–XX ст. став поширюватися як чума. Леся Українка психологічно достовірно змалювала в образі Степана початки цієї біди, що об'єктивно стала зрадою, стала чимось більшим, страшнішим за зраду.

Це знаходить у поемі своє ономастичне вираження і ономастичне закріплення. «Бояриня» побудована на опозиції, ключові центри якої становлять дві тополексеми: **Москва** (ужито 18 раз) – **Україна** (ужито 26 раз). По суті, опозиція проймає усі художні рівні поеми, а ономастичний простір активно бере участь у її творенні, і ключові тополексеми, очолюючи цілий комплекс онімів, що належать до них і поглиблюють їхню гру, лише стають певною «вершиною», утворюючи онімний пік контрастів.

Топонім **Україна** у творі виступає в двох фонетичних варіантах: **Вкраїна** (16 раз, тільки після голосного) й **Україна** (10 раз, переважно після приголосного, але тричі: **на Україні**, після голосного в усталеній конструкції) і оповитій любов'ю мовців: «Втікаймо на Вкраїну!» [6, с. 77], «Ти одживешся на Вкраїні» [6, с. 87], «Добраніч, сонечко! Ідеш на захід... / Ти бачиш Україну – привітай!» [6, с. 92]. Онім **Україна** має в творі топонімічне підкріплення у вигляді назв **Київ** (5 раз) та **Чигирин** (двічі). Перше місто з'являється як духовний і культурний центр України, а друге – як столиця Правобережжя, резиденція гетьмана Петра Дорошенка. Назва **Москва** у поемі найчастіше означає місто, але вживається і в ширшому значенні «держави»: «подавши слово за Москву» [6, с.35], «Не задля соболів, не

для казни / подався на Москву небіжчик батько!» [6, с. 36]. Це значення як фонове стоїть і за іншими, суто ойконімічними вжитками назви **Москва**, яка виповнюється в тексті більш чи менш виразними негативними конотаціями: «Ой, чоловіче!.. / Та й осоружна ж ся мені Москва!» [6, с. 69]. Як нам здається, онімні компоненти **Москва** – **Україна** в даному творі стають визначальними, ключовими онімними віхами, що тримають на собі і внутрішню сюжетну течію, і самий сюжет твору. Це ті дві лексеми, які становлять «кістяк» драматичної поеми, відштовхуючись від чого, поетеса будує «**Бояриню**».

Зазначена опозиція посилюється й антропонімічними протиставленнями. Боярин-українець **Степан**, що постає в першій дії як «молодий парубок у московському боярському вбранні, хоча з обличчя йому видно одразу, що він не москаль» [6, с. 30], має ім'я, форма якого в українській та російській мові залишається тотожною. Власне, тут з'являються в російській мові незначні орфоепічні відмінності, але ними можна знехтувати. Інша річ – ім'я **Оксани**. Ні в часи Лесі Українки, ні, тим паче, в часи Петра Дорошенка, його в російській мові не було. Це тепер воно там є, запозичившись з української мови і досі сприймаючись саме як українське. От і виникає в «Боярині» проблема антропонімічної відповідності. Ось фрагмент розмови Оксани з Ганною: «А як по-їхньому Оксана буде?» – «**Аксинья** чи **Аксюша**». – «Щось негарно. / **Оксана** мовби краще. Ти, Ганнусю, мене таки **Оксаною** зови». – «Як хочеш, так і зватиму, сестричко» [6, с.55]. Проблема українсько-російської антропонімічної відповідності, завжди з експліцитними чи імпліцитними оцінками – українське хороше (бо своє), а російське погане (бо чуже) – обговорюється і щодо інших імен. Зокрема це стосується **Ганни**, сестри Степана, що вже давно перебуває в Москві і набралася московських побутових та мовних звичаїв. Вона говорить Оксані: «Мене ж матуся тільки та Степан / зовуть іще **Ганнусею**» [6, с. 54]. До цієї інформації слід долучити, зрозуміло, і Оксану: у тексті драми відбито (три рази) саме її ужиток цієї пестливої форми: «Насіння я лузати не люблю, / так як **Ганнуся**», «Давай утнем санжарівки, **Ганнусю!**» [6, с. 75, с.

82]. У мові матері Степана зустрічаємо лише похідний прикметник: «Либонь, се хтось наврочив на весіллі / **Ганнусинім**» [6, с. 84]. Оксана ж уживає і форму з вищим ступенем пестливості: «Ти ще мене, **Ганнусенько**, не знаєш, / а може, ж я лиха...» [6, с. 55]. Леся Українка фіксує і ступінь фонетичної адаптації російської форми (Оксана: **Ганнушка**, Ганна: **Аннушка**), і суб'єктивність, мовнонаціональне призвичаєння до сприйняття антропоформ: «Проте ж воно нічого / і по-московському, хто добре вміє». У цитованому вже листі до А.Кримського поетеса зазначила: «моя “Бояриня» тепер мені здається якоюсь елементарною, schwarz und weiss, а, певне, вона була б інакша, якби я була більше «образована»». Дослідники «Боярині» цього міркування цитувати не люблять. У радянські часи твір замовчували або ж поблажливо критикували, пор.: «в «Боярині», єдиній драмі з історії України, помітний деякий схематизм, брак конкретних історичних деталей, що знижує її художню цінність» [4, с. 169]. Тепер дають тільки найвищі оцінки, чого драматична поема, зрештою, заслуговує. Вона не схематична і не елементарна. Але щось від поділу на чорне і біле є – хоча б у тій же опозиції **Аннушка – Ганнуся**. Проте є й подолання цього поділу, не притаманного творчості поетеси: «воно нічого і по-московському». Леся Українка завжди чітко висловлювала свої симпатії та антипатії, але робила це художньо, майстерно, не знижуючись до плаката.

Антропонімічна опозиція, характерна для «Боярині», має ще один яскравий прояв. В Україні зостався **брат** Оксани **Іван**, гордий і мужній козак. Ім'я його з'являється в тексті твору сім раз, завжди у формі **Іван**. А в Москві є малий тезка Івана, **брат** Степана. Але зовуть його інакше. Ганна говорить: «Я мало що Вкраїну пам'ятаю, / а **Ванька** тут уже й вродився». Оксана на те реагує так: «**Ванька?** / Чому ж би не **Івась?**» Ганна пояснює: «Так тут зовуть, / то й ми вже звикли. Він і сам так звик» [6, с. 54]. Ось так: звикли, звик. То і є початок комплексу меншовартості, глибоко розкритий поетесою. І в його розкритті якнайширше використано зіставлення антропонімічних форм, вишикуваних у ряди своє – чуже.

Леся Українка не звернулася до ще одної антропонімічної опозиції, істотної в цьому плані для XVII ст. Степанові як боярину

належаласть рідкісна тоді й дуже шановна в Москві повна форма по батькові, а Оксана, ставши його дружиною, мала б іменуватися **Оксана Олексіївна**. Між тим батько Степана згадується в творі лише апелюючи (14 раз), як і його мати (35 раз), тільки один раз поіменована описово – «**Мати Степанова** і Оксана увиходять убрані по-українськи» [6, с. 46]. А батьки Оксани антропонімічно позначені, причому нормальними в неофіційному вжитку формами: **Олекса Перебійний** (і просто **Перебійний**), **Перебійниха**. У першому випадку маємо ім'я та прізвище (по батькові українці в XVII ст. зовсім не живали), у другому – андронім – імення жінки по чоловікові.

Втім, у «Боярині» жодного персонажа – росіянина на сцену не виведено, вони тільки згадуються. Тому й ситуацій церемонно-офіційного іменування, де по батькові було б обов'язковим, у творі немає. Зате ситуацій приязного, пестливого іменування, з ужитком деминутивних форм, у поемі чимало. Леся Українка настільки полюбляла ці форми, що докладала їх і до римлянки II ст. (**Ренаточка**: «Руфін і Прісцілла»), і до пуританки XVII ст. (**Белочка**: «У пущі»). У «Боярині» ж, в українському середовищі, вони звучать невимушено і природно: Степан – «**Оксаночка** у мене розумниця», «**Оксаночко!!** Поїдем на Україну» [6, с. 44, с. 90]; Ганна – «**Оксаночко... ріднесенька...**» [6, с. 55]. Зважена батьківська пестливість має спокійніші форми, виражені суфіксом **-к-**, долученим до повного імені: мати про Оксану – «Се вже тобі не та **мала Оксанка**, / що ти, було, їй робиш веретенце» [6, с. 33]; так само і мати Степана: «Вони, **Оксанко**, не питають, як хто там зріс» [6, с. 47]; вона ж до сина Степана: «А це, **Степанку**, ти надумав добре» [6, с. 86].

Історія, кривава Руїна, проходить за межами «Боярині». У драмі – тільки глухе відображення тих трагічних подій: «Україна лягла Москві під ноги», – каже Оксана [6, с. 87]. З історичних осіб, окрім «**старого Богдана**», якого згадує Олекса Перебійний, теж старий [6, с. 35], у драмі іменується тільки найвидатніший діяч тих часів: «Не здивуйте ж, / як ми відкинемось до **Дорошенка!**» [6, с. 64]. М.Драй-Хмара припускає згадку до одного історичного діяча: «в особі Яхненка, того гостя-козака, що привозить Оксані листа від братчиці-товаришки, можна вбачати Дорошенкового тестя Яненка,

що в січні 1676 р. справді приїжджав до Москви як посланець чигиринського гетьмана» [1, с. 20].

Припущення це досить імовірне, і тому з ономастичного погляду слід усвідомити розбіжність прізвища історичного **Яненка** та Лесиного **Яхненка**, згаданого так у драматичній поемі тричі, пор.: «Мені **Яхненко** тут листа привіз / від братчиці-товаришки» [6, с.67]; «За тим **Яхненком** / шпиги московські цілим роєм ходять» [6, с.72]. Просто помилка, поплутання **Яненко-Яхненко** тут виключена: Леся Українка була дуже уважною до вживаних нею лексем. Тут – свідомо українізація. Адже **Яненко** – то утворення від імені Ян, типової польської транскрипції календарного імені, що в українській мові набуло форми **Іван**. А **Яхненко** – то уже типове українське прізвище, не тільки за структурою (суфікс **-енко**), а й за твірною основою, причому – з мінімальним відхиленням від історичного наймення **Яненко**. Додувся лише один приголосний – і в результаті маємо похідне від **Яхно**, уже яскраво українського імені, утвореного від календарного імені **Яків** українським антропонімічним суфіксом **-хно**, що в XVII ст. ще зберігав свою нині втрачену продуктивність. Поява в «Боярині» прізвища **Яхненко** – то прекрасна ілюстрація антропонімічного чуття поетеси і тої великої уваги, якої вона надавала власним назвам.

Драматична поема «Бояриня», не описуючи історичних подій, не містячи ніяких батальних сцен, глибоко розкриває етнопсихологічні наслідки тих подій. Або виробляй комплекс меншовартості, ставай таким собі степаном і стели Україну під ноги Москви, або ж вмирай – чи то в бою, як загинули за часів Руїни тисячі й тисячі українців, чи то від душевних травм, від ностальгії, як Оксана.

А.Музичка ще в 1925 році підкреслював, що саме ностальгія, туга за рідним краєм становить один з провідних моментів драматичної поеми: «Мабуть, хвиля сильно пережитої туги підказала їй цю тему, а враження такої туги дозволяють їй написати цю драму на протязі трьох днів і підкреслити діагноз хвороби: «Ваша пані занудилась по ріднім краю – се є також слабість»... «Коли б її повезти на Вкраїну, то, може, б ще й одужала»... «Не кожне привикає до чужини... Котре привикне, а котре й ні». Ті слова треба віднести до самої Лесі».

Глибоке розкриття цих складних і трагічних процесів здійснюється у драмі, серед іншого, також і майстерним використанням онімічних засобів – і топонімів, і антропонімів, у чім ми пересвідчилися вище. Щільна зв'язність усіх компонентів драми з онімним простором при визначальній ролі власних назв – одна з провідних особливостей драматичної поеми «Бояриня», що «є дзеркало душі самої авторки, відвертий вияв її нев'янучої любові до уявленої України» [4, с.45].

ЛІТЕРАТУРА

1. Драй-Хмара М. Бояриня // Леся Українка. Бояриня. Драматична поема. – К.: Молодь, 1991. – С.3–29.

[Dray-Hmara M. Boyarinya // Lesya Ukraïнка. Boyarinya. Dramatichna poema. – K.: Molody, 1991. – S.3–29.]

2. Ісаєнко Л.М. Проблема національної свідомості у драмі «Бояриня» Лесі Українки // Леся Українка і сучасність: Тези доп. та пов. міжнарод. наук.-теорет.конф. – Одеса: ОДУ, 1993. – С.21–23.

[Isaenko L.M. Problema natsionalnoï svidomosti u dramy «Boyarinya» Lesi Ukraïнки // Lesya Ukraïнка i suchasnisty: Tezi dop. ta pov. mizhnarod.nauk.-teoret.konf. - Odesa: ODU, 1993. – S.21–23.]

3. Одарченко П. Леся Українка: Розвідки різних років. – К.: Видво М.П.Коць, 1994. – 239 с.

[Odarchenko P. Lesya Ukraïнка: Rozvidki riznih rokov. – K.: Vid-vo M.P.Kotsy, 1994. – 239 s.]

4. Олійник М. Палали кров'ю дикі рожі: Життєва драма Лесі Українки. Посібник для учителя словесності та українознавства. Книжка в журналі / Рідна мова. – 1996. – №2. – С. 35–46.

[Oliyник M. Palali krov'yu diki rozhi: Zhitteva drama Lesi Ukraïнки. Posibnik dlya uchitelya slovesnosti ta Ukraïnoznavstva. Knizhka v zhurnali // Ridna mova. – 1996. – №2. – S.35–46.]

5. Степанішин Б. Драма Лесі Українки «Бояриня» // Дивослово. – 1998. – №2. – С.50.

[Stepanishin B. Drama Lesi Ukraïнки «Boyarinya» // Divoslovo. – 1998. – №2. – S.50.]

6. Українка Леся. Бояриня. Драматична поема. – К.: Молодь, 1991. – 94 с.

[Ukraïнка Lesya. Boyarinya. Dramatichna poema. – K.: Molody, 1991. – 94 s.]

7. Чучка П. П. Украинские андронимы на славянском фоне // Перспективы развития славянской ономастики. – М.: Наука, 1980. – С. 157–162.

[Chuchka P. P. Ukrainskie andronimi na slavyanskom fone // Perspektivi razvitiya slavyanskoy onomastiki. – М.: Nauka, 1980. – S. 157–162.]

Т.И.Крупенёва, канд. филол. наук, доц.,
Южноукраинский национальный
педагогический университет им. К.Д.Ушинского
доцент кафедры украинской филологии и МОСД

T.I. Krupenyova, PhD, Associate Professor
K.D.Ushinsky Southern Ukrainian National
Pedagogical University
Associate Professor of Ukrainian Philology